

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۳/۰۳

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۴/۱۸

نوع مقاله: پژوهشی

تحلیل خبری-ارتباطی بحران کرونا و جامعه مخاطره آمیز

نوشته

حسن بشیر *

چکیده

بحران در اشکال مختلف نوعی جنگ صامت است. این جنگ، بیش از آنکه به سخت افزارهای جامعه ضربه وارد کند، به سیستم نرم افزاری آن ضربه می زند و آن را مختل می سازد.

بحران فراگیر یک مخاطره است و جامعه مخاطره آمیز، با مشکل های جدیدی روبه رو می شود که می تواند سبک زندگی و رفتارهای اجتماعی آن را تحت تأثیر قرار دهد. در شرایط بحران فراگیر، جامعه مخاطره آمیز با تغییرهای اساسی، فاصله خود را با آنچه که قبلاً بوده، تعیین می کند. این وضعیت، از این نظر اهمیت دارد که بر ساختارهای فردی و اجتماعی و روابط انسانی، بیش از هر چیز تأثیر می گذارد و مطالعه آن را ضروری می کند. گسترش ویروس کرونا، در سطح جهان یک بحران جدی بین المللی را پدید آورده و جامعه مخاطره آمیز جهانی را به وجود آورده است. در ایران، نیز ویروس کرونا نوعی از بحران را ایجاد کرده که آثار آن در آینده، بیشتر قابل ارزیابی است. اما تحلیل نگاه های استادان و صاحب نظران ارتباطات، در رابطه با این بحران و مخاطره های آن می تواند نوع نگاه به این بحران را از جنبه خبری-ارتباطی روشن کند. در همین راستا، سی مصاحبه از استادان و صاحب نظران ارتباطات، با روش تحلیل مضمون مورد تحلیل قرار گرفتند که بخشی از آنها مستقیم و برخی نیز به طور غیر مستقیم انجام شده بودند. برخی از نتایج، نشان دهنده تنوع و تعدد دیدگاه های ارتباطی در این زمینه است. شیوه اطلاع رسانی، مدیریت اخبار، اعتماد سازی، سلامت اجتماعی و روانی، شایعه ها و اخبار جعلی، کروناهراسی و اهمیت سواد رسانه ای، تنها بخشی از مضامین فراگیر است که از نظر رسانه ای - ارتباطی مورد توجه بوده اند.

کلیدواژه: ویروس کرونا، بحران، جامعه مخاطره آمیز، اعتماد سازی، کروناهراسی، شایعه.

مقدمه و بیان مسئله

بحران جهانی کرونا، مخاطره‌های زیادی را به دنبال داشته است. این مخاطره‌ها، نه تنها تأثیر گسترده‌ای بر افراد داشته، بلکه بر ساختارهای مختلف اجتماعی نیز تأثیر عمیقی گذاشته است. نگرانی و اضطراب، بزرگ‌ترین آفتی است که با نفوذ در عمق جامعه، آن را از آینده آرام و هدفمند دور می‌سازد. جامعه مخاطرات، در حقیقت

جامعه‌ای است که در آن نگرانی افراد از آفات و بلایای طبیعی (قحطی و زلزله) به سمت مخاطره‌ها ناشی از فعالیت‌های انسانی که اغلب شکل جهانی و عالم‌گیر دارند، متوجه شده است. به تعبیر بک، اگر قوه محرکه جامعه طبقاتی و صنعتی در این شعار خلاصه می‌شد که "گرسنه‌ام"، شعار جامعه جدید این است: "می‌ترسم یا نگرانم". به‌طور خلاصه در جامعه طبقاتی سابق، مسئله، داشتن سهمی از درآمدها و مزایای اجتماع و برابری یا نابرابری آن بود. اما ایده محوری و مرکزی کنونی، ایمنی است و هر کسی می‌کوشد از مخاطرات و ریسک‌ها ایمن بماند. (قاسمی، ۱۳۸۸: ۳۴)

بحران در همه زمینه‌ها، جامعه مخاطره‌آمیز را با خطرهای، ضعف‌ها، مشکل‌ها، ناآرامی‌ها و غیره روبه‌رو می‌سازد. در حقیقت:

بحران نوعی جنگ صامت (Silent War) است. جنگی است که همانند جنگ‌های دیگر نیست، اما می‌تواند همچون جنگ‌های نظامی تخریب ایجاد کند. این تخریب بیش از آنکه تن‌ها را نابود کند، مغزها و روحیه‌ها را مورد هجوم قرار می‌دهد و تأثیرات مخرب آن متعاقباً در دیگر صحنه‌های زندگی ظهور می‌یابد. در چنین وضعیتی بیش از سخت‌افزارهای جامعه به نرم‌افزارهای آن که بیش از همه "قدرت تصمیم‌گیری" و جهش از مرحله "عدم قطعیت" است، ضربه وارد می‌شود. این ضربه می‌تواند فرسایش فراوانی بر ساختارها و محتوای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جامعه وارد کند. (بشیر، ۱۳۸۶: ۱۱۲)

اهداف تحقیق

مطالعه بحران جهانی کرونا و تأثیرات آن بر جامعه ایرانی، از دیدگاه خبری، ارتباطی، مدیریتی و سواد رسانه‌ای از اهداف این پژوهش است. در این زمینه، دیدگاه‌های استادان و پژوهشگران ارتباطات، می‌تواند راهگشای نحوه نگاه کردن به این بحران و خطرهای آن و نیز تلاش برای ارائه راه حل‌های ممکن باشد. این دیدگاه‌ها، نه تنها جنبه‌های نظری را تشریح کرده‌اند، بلکه با تبیین راه‌کارها و تعیین عوامل مؤثر، زمینه‌ساز سیاست‌گذاری‌های بعدی در رابطه با بحران کرونا، به‌ویژه در داخل کشور هستند.

پیشینه تحقیق

بحران کرونا، بسیار سریع در سطح جهان گسترش یافت و به همین دلیل باعث شد واکنش‌ها و دیدگاه‌های گوناگونی در این زمینه شکل گیرند. در داخل کشور دو کتاب را می‌توان نام برد که در مدت کوتاهی به

صورت مجموعه مقالات منتشر شدند. نخستین کتاب را با عنوان جستارهایی در ابعاد فرهنگی و اجتماعی بحران ویروس کرونا در ایران با دبیری حسین میرزایی (۱۳۹۹) پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی و دیگری را نیز با عنوان آزمون کرونا؛ دیدگاه‌ها و راهبردها به اهتمام محمدهادی همایون و رضا بنی‌اسد (۱۳۹۹) دانشگاه امام صادق (ع) منتشر کرده‌اند.

در همین زمینه، مقاله‌ها و نوشته‌های زیادی تا کنون تولید شده‌اند. در اینجا فقط به چند نمونه از مقاله‌هایی که مرتبط با این پژوهش است اشاره می‌شود.

حسن بشیر (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان "رسانه‌ها و معناشناسی بحران" دربارهٔ معناشناسی بحران، گونه‌های بحران، ریخت‌شناسی بحران، مراحل بحران، نقش رسانه‌ها در ایجاد، کنترل و پایان بحران و بالاخره تأکید بر اینکه بحران رسانه‌ها، بحران جامعه را به دنبال دارد، بحث کرده است.

احسان طاهری حاجی‌وند (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان "بحران‌شناسی فرهنگی روابط بین‌الملل سال ۲۰۱۶ بر اساس مدل مکعب بحران هرمان" در مورد بحران‌های جهانی ایجادشده، در سال ۲۰۱۶ میلادی بحث کرده و به جنگ‌آفرینی‌های گروه تروریستی داعش، در منطقهٔ خاورمیانه و برخی نقاط اروپا، خروج بریتانیا از اتحادیهٔ اروپا، انجام بزرگ‌ترین آزمایش هسته‌ای کرهٔ شمالی، بروز کودتا در ترکیه، قطع روابط ایران و عربستان و مسئله مهاجرت پرداخته، همچنین اشاره کرده‌اند که صلح و امنیت بین‌المللی در سال ۲۰۱۶ دچار وضعیت به‌خصوص و ویژه‌ای شده است.

حبیب احمدی و رودابه دهقانی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان "آراء و اندیشه‌های اولریش بک؛ نظریه‌پرداز جامعهٔ مخاطره‌آمیز" اندیشه‌های اولریش بک دربارهٔ جامعهٔ مخاطره‌آمیز را به شکل تفصیلی مورد بحث قرار داده‌اند. محسن نیازی، محمدعباس زاده و موسی سعادت (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان "بررسی جامعه‌شناختی سهم مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در تبیین رفتارهای مخاطره‌آمیز؛ مورد مطالعه جوانان ۳۴-۱۵ شهر تبریز" سهم مؤلفه‌های اجتماعی را در تبیین رفتارهای پرخطر مورد بحث قرار داده‌اند. نتایج پژوهش انجام‌شده، نشان می‌دهد که همبستگی معکوس و معناداری بین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی مانند حمایت اجتماعی، مشارکت اجتماعی، آگاهی اجتماعی، انسجام اجتماعی و اعتماد اجتماعی با بروز رفتارهای پرخطر در سطح معناداری کمتر از ۰/۰۱ وجود دارد.

توسلی و ودادهیر (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان "مناسبات دانش و سیاست در یک جامعه بیم‌زده: تأملی جامعه‌شناختی بر شکل‌گیری جوامع بیم‌زده" تلاش می‌کنند ضمن توضیح ابعاد جامعهٔ ریسک یا بیم‌زده اصول و شاکلهٔ شمار زیادی از تبیین‌ها، مدل‌ها و تحلیل‌های علمی، این جامعه را در حوزهٔ شیوه‌های اندیشیدن و زیستن، سیاست و دانش و رابطهٔ آن‌ها با قدرت مورد بحث و بررسی قرار دهند. فرض پژوهش اینکه پس از حادثهٔ ۱۱ سپتامبر و گسترش حوادث مشابه، محیط زیست به مثابهٔ یک مسئلهٔ اجتماعی جهانی، مفهومی مخاطره‌آمیز پیدا کرده است. جامعهٔ جهانی، پس از ۱۱ سپتامبر، دیگر فقط جامعه‌ای با فرهنگ مخاطره‌آمیز نیست، بلکه در حقیقت به یک جامعهٔ مخاطره‌آمیز نظارتی تبدیل شده که در آن می‌توان از جهانی شدن جدی و چندلایهٔ مخاطره سخن گفت.

ادبیات نظری

این پژوهش، با بهره‌برداری از دو نظریه مهم "بحران" و "جامعه مخاطره‌آمیز" در تلاش است دیدگاه‌های استادان و صاحب‌نظران ارتباطات را درباره بحران کرونا مورد بحث و بررسی قرار دهد.

بحران

بر اساس تحلیل معنایی مفهوم بحران، می‌توان جنبه‌های نظری و گسترده‌گی معنای آن را به دست آورد که می‌تواند با جامعه خطر یا مخاطره‌آمیز مرتبط باشد. فرهنگ پیشرفته آریان‌پور واژه Crisis را به معنای بحران، شور، سرگشتگی، نقطه عطف، سختی و پریشان‌حالی معنا کرده است. (Aryanpur, 2000)

در همین راستا، فرهنگ پیشرفته کمبریج معانی مختلف ذیل را دارد:

۱. وضعیتی که به شدیدترین مرحله سختی و یا نقطه خطر نزدیک شده است، عدم توافق بسیار بالا، نبود قطعیت یا رنج کشیدن؛

۲. نبود قطعیت؛

۳. بحران اطمینان (بحران اعتماد به نفس)، کاهش ناگهانی اطمینان (اعتماد به نفس)؛

۴. موقعیت سخت، تجربه ناخوشایند، تجربه ناگوار؛

۵. زمان بیماری جدی که در آن امکان ناگهانی بهتر شدن یا بدتر شدن وجود دارد؛

۶. آشفتگی، سردرگمی یا اضطراب، به علت عدم توانایی انتخاب یکی از میان چندین مسئله، برداشت یا اعتقاد و ندانستن اینکه چه کاری را باید انجام داد یا به آن معتقد بود.

(Cambridge Advanced Learner's Dictionary)

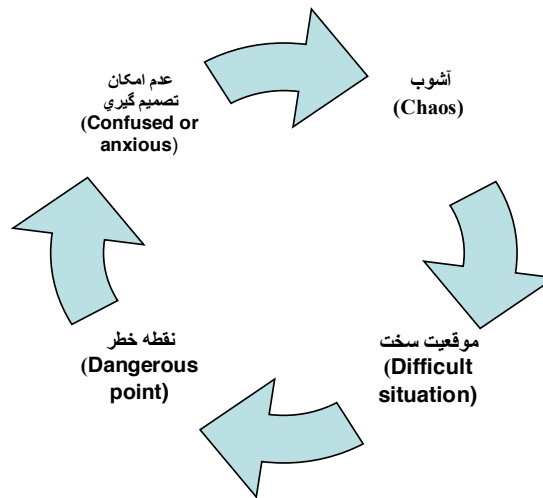
بنابراین، بحران با خطر، آشوب، اضطراب و به هم ریختگی مرتبط است. جدول ۱ جمع‌بندی این معناها را نشان می‌دهد.

جدول ۱. تحلیل معنایی واژه بحران

آشوب (Chaos)	موقعیت سخت (Difficult situation)	نقطه خطر (Dangerous point)	نبود قطعیت (Uncertainty)	عدم امکان تصمیم‌گیری (Confused or anxioud)
سرگشتگی، ناگهان بهتر یا بدتر شدن، آشفتگی، سردرگمی یا اضطراب	سختی و پریشان‌حالی، شدیدترین مرحله سختی، رنج کشیدن، موقعیت سخت، تجربه ناخوشایند، تجربه ناگوار	نقطه عطف، نزدیک شدن به نقطه خطر	نبود قطعیت، بحران اطمینان (بحران اعتماد به نفس)، کاهش ناگهانی اطمینان (اعتماد به نفس)، ندانستن اینکه چه کاری باید انجام داد یا معتقد بود	عدم توافق بسیار بالا

در حقیقت بحران فرایندی است که از "آشوب" شکل می‌گیرد و پس از عبور از مراحل "موقعیت سخت"، "نقطه خطر"، به مرحله "عدم امکان تصمیم‌گیری" می‌رسد. بحران، در این وضعیت

زمینه‌ساز ورود جامعه به مرحله "خطر" است. بحران کرونا، در سطح جهانی این وضعیت را به شکل جدی ایجاد کرده است. نمودار ۱ سیکل مربوط به فرایند شکل‌گیری بحران را نشان می‌دهد.

نمودار ۱. سیکل مربوط به فرایند شکل‌گیری بحران

منبع: (بشیر، ۱۳۸۶: ۱۶)

به دلیل اهمیت نمودار ۱، در رابطه با فرایند بحران و ارتباط آن با وضعیت مورد مطالعه دربارهٔ کرونا، این فرایند توضیح داده می‌شود.

۱. بحران از هیچ آغاز نمی‌شود. به عبارت دیگر، بحران یک مرحلهٔ آغازین نیست، بلکه یک نتیجه از وضعیتی است که قبلاً ایجاد و منجر به آغاز بحران شده است. این وضعیت را می‌توان "آشوب" یا "آشفته‌گی" نامید. ویروس کرونا، که یک سندرم حاد تنفسی به نام کووید ۱۹ است، برای نخستین بار در دسامبر ۲۰۱۹ در شهر ووهان استان هوئی، کشور چین شناسایی شد. در ۱۱ مارس ۲۰۱۹، سازمان بهداشت جهانی شیوع بیماری را دنیاگیری اعلام کرد. (WHO on Coronavirus Disease, 2019)

۲. بحران کرونا، جامعهٔ جهانی را وارد مرحلهٔ خطرناک کرد. این مرحله "موقعیت سخت" را برای جهان رقم زد.

۳. حرکت در موقعیت سخت، وضعیت را به "نقطهٔ خطر" نزدیک می‌کند. در موقعیت خطر، امکان کنترل و مدیریت، با ریسک بالا مواجه خواهد بود. در این مرحله، حتی گاهی امکان تحلیل مناسب "قوت"، "شدت" و "حجم" خطر نیز وجود ندارد. کرونا، در حقیقت به سرعت وارد این مرحله شد و گسترش سریع آن باعث نزدیک شدن به نقطهٔ خطر شد.

۴. رسیدن به نقطه خطر، قدرت "تصمیم‌گیری" را سلب می‌کند. "عدم امکان تصمیم‌گیری" حالت خلق الساعه‌ای نیست، در حلاء نمی‌تواند صورت گیرد، این حالت نتیجه پشت سر گذاشتن مراحل دیگری است که در نهایت به ظهور این مرحله می‌انجامد. کرونا با نزدیک شدن به نقطه خطر و به وجود آوردن شرایط خطرناک جهانی وضعیت را بحرانی کرده است، اما هنوز وضعیت تصمیم‌گیری در مورد کنترل آن وارد بحران "عدم امکان تصمیم‌گیری" نشده است.

جامعه مخاطره‌آمیز

نظریه دیگری که در اینجا مورد مطالعه قرار می‌گیرد و به وضعیت بحران جهانی کرونا، به شدت مرتبط است، نظریه اولریش بک درباره جامعه مخاطره‌آمیز است. «متفکر و جامعه‌شناس صاحب‌آوازه، اولریش بک نظریه و مفهوم جامعه بیم‌زده (Risk Society) را برای اولین بار در سال ۱۹۸۶ به زبان آلمانی منتشر کرد.» (توسلی و ودادهیر، ۱۳۸۸: ۲)

اولریش بک به دلیل توسعه همین نظریه معروف شده است (Ritzer, 2002: 41) که تا کنون در ایران با عناوین مختلف "جامعه خطر" (بک، ۱۳۹۶)، "جامعه بیم‌زده" (توسلی و ودادهیر، ۱۳۸۸) و "جامعه مخاطره‌آمیز" (احمدی و دهقانی، ۱۳۹۴) ترجمه شده است.

بک مفهوم جامعه مخاطره‌آمیز را، برای بازتاب تغییرهای اجتماعی اساسی ارائه داد که مشکل‌های محیطی را به زندگی سیاسی و اجتماعی آورده است (Terner, 2006: 169). بک ادعا می‌کند که در جامعه خطر یا مخاطره‌آمیز، باید اثرات منفی و پیش‌بینی نشده و تلاش‌های گذشته را، برای کنترل بر طبیعت مدیریت و کنترل کنیم. (Ibid: 53)

در این نظریه تأکید شده، این‌گونه نیست که بر اساس تغییرهای ایجاد شده زندگی روزانه خطرناک باشد، بلکه بیشتر بدون مرز شدن و غیرقابل کنترل بودن مخاطرات خطرناک است. این بدون مرز شدن (بیکرانگی مخاطره) سه بُعد مهم دارد: فاصله‌ای، زمانی و اجتماعی. در بعد فاصله‌ای، انسان خود را با مخاطره‌ها و خطرهایی مواجه می‌بیند که هیچ حد و مرزی، حتی در میان کشورها برای خود قائل نیست. یکی از مثال‌های این بُعد، تغییرات آب و هوایی است که همه جهان را تحت تأثیر قرار داده است. بُعد زمانی ناظر به دوران طولانی نهفتگی خطرها است؛ مانند از بین بردن زباله‌های هسته‌ای که به هیچ‌وجه تأثیرات آن‌ها در طولانی مدت از بین نمی‌روند. بُعد اجتماعی، نشان‌دهنده سختی شناخت عامل آلودگی محیط یا بحران اقتصادی و غیره است. (Ritzer, 2002: 648)

در بحران کرونا، ابعاد سه‌گانه کاملاً قابل تشخیص هستند. در بُعد فاصله‌ای، کرونا در سطح جهانی گسترش یافته است و حتی مرزهای دولت - ملت نیز نتوانسته‌اند به‌طور جدی از گسترش این ویروس جلوگیری کنند. در بُعد زمانی نیز، به هیچ‌وجه معلوم نیست که اثرات این ویروس، تا

چه زمانی در جهان خواهد ماند و تأثیرات بعدی آن بر بهداشت محیطی و روانی انسان‌ها تا کی ادامه خواهد یافت. در بُعد اجتماعی نیز، گفته شده است که این ویروس در شهر ووهان چین برای نخستین بار شناسایی شده، اما واقعیت این است که معلوم نیست چه کسی یا کسانی عامل ظهور و گسترش این ویروس شده‌اند. در همین زمینه، دولت چین ادعا می‌کند که نظامیان آمریکا عامل انتقال این ویروس به چین بوده‌اند (خبرگزاری تسنیم، ۱۹ اسفند ۱۳۹۸). بنابراین نوعی ابهام در این زمینه وجود دارد.

یکی از جنبه‌های مهم مخاطره‌آمیز، در رابطه با گسترش کرونا، که از دیدگاه بک نیز پنهان نمانده، موضوع رفتارهای فردی و اجتماعی در رابطه با خطر است، که معمولاً ویژگی پرخطر دارد. در همین مورد تیو و همکاران، با تحلیل نظریه بک در این زمینه، تأکید می‌کنند که رفتارهای پرخطر رفتارهایی هستند که در صورت انجام آن‌ها، احتمال صدمه و آسیب دیدن افراد و جامعه افزایش خواهد یافت. مسئله عمده نگرانی‌های بهداشت عمومی، این رفتارها است که به سلامتی و رفاه فرد و جامعه صدمه می‌زند و علت بسیاری از مرگ و میرها است. (Tu & et. al., 2012: 75-82) اتفاقاً در ایران نیز، می‌توان بحران کرونا را از منظر رفتارهای فردی و اجتماعی مورد بررسی قرار داد. آنچه که در مصاحبه‌ها دیده می‌شود، نگاه به نسبت جامع در کلیه حوزه‌ها راجع به این بحران و خطرهای آن است. برای مثال، تصور می‌شود "سواد رسانه‌ای" ارتباط چندانی با حوزه‌های بهداشت عمومی، بهداشت روانی، سبک زندگی و امثالهم نداشته باشد، اما با توضیحاتی که در مصاحبه‌ها آمد، نشان داده شد که سواد رسانه‌ای می‌تواند تأثیر مستقیمی بر نقش اساسی در رژیم مصرف رسانه‌ای، جلوگیری از فلج خبری، داشته باشد، که تأثیرات زیادی از نظر روانی بر جامعه دارد. همچنین در انتخاب مناسب سبک زندگی، تأثیر مستقیم داشته باشد، که بر چگونگی نگاه به حوادث از منظر رسانه‌ای و به تبع آن تأثیرات جدی بر نحوه تفکر انسان‌ها در شرایط قدرت رسانه‌ای دارد.

وضعیت جدید، که جامعه را به جامعه مخاطره‌آمیز تبدیل کرده، از منظر بک، به دلیل تحولاتی است که در مدرنیته ایجاد شده است. مدرنیته متأخر، با مدرنیته صنعتی تفاوت دارد و این تفاوت باعث افزایش خطر در جامعه جهانی شده است. در دیدگاه بک، ما در جامعه‌ای زندگی می‌کنیم که قبل از هر چیز با ریسک و هستارهای مربوط به آن شناخته می‌شود، ریسک‌هایی که عمدتاً از جنس اکولوژیک و زیست محیطی هستند. بک در این زمینه تأکید می‌کند که باید بین دو بُعد از مفهوم ریسک، تمایز اساسی قائل شد: برداشت رایج و برداشت واقعی از ریسک. از نظر بک، مفهوم ریسک با مفاهیم مخاطره (Hazard) و خطر (Danger) متفاوت است (توسلی و ودادهیر، ۱۳۸۸: ۵-۶). در دیدگاه وی، ریسک مفهومی اعم از مخاطره و خطر است. بک در این زمینه تصریح می‌کند که «مخاطره‌های بالقوه اجتماعی، فرهنگی و سیاسی [در دروه مدرنیته متأخر] در واقع تنها یک بُعد یا دامنه‌ای از جامعه مخاطره‌آمیز هستند». (Beck, 1992: 13)

بحران کرونا، یک خطر اولیه برای همه جوامع انسانی، از جمله ایران است و در حال تبدیل شدن به یک ریسک همه‌جانبه در حوزه‌های مختلف بهداشتی، فرهنگی، آموزشی، ارتباطی، اجتماعی، اقتصادی شغلی، دینی و غیره است. این ریسک، که در بحران نشان‌دهنده فرایندی است که قبلاً در نمودار ۱ به آن اشاره شد، در صورت رسیدن به نقطه خطر، می‌تواند از تصمیم‌گیری مناسب جلوگیری کند و در حقیقت، جامعه را با بن‌بست‌های فراوان روبه‌رو سازد.

علاوه بر تفاوت میان دو حالت از ریسک، یک تفاوت دیگری را در این زمینه مطرح می‌کند که در رابط با کرونا در ایران می‌تواند مصداق روشن داشته باشد. یک معتقد است: «مشخص نیست که آیا این خود ریسک‌ها هستند که تشدید شده‌اند یا نظر ما درباره آن‌ها تشدید شده است ... ریسک‌ها (بیم‌ها)، ریسک‌هایی در حوزه معرفت هستند، بنابراین، میان برداشت از ریسک و خود ریسک تفاوتی وجود ندارد، بلکه یکی هستند.» (به نقل از لاپتن، ۱۳۸۰: ۹۵-۲۹۴)

جامعه ایرانی در شرایط کنونی، با طولانی شدن نسبی بحران کرونا و ضرورت بازگشتن به زندگی عادی، میان فهم ریسک واقعی و ریسک معرفتی یا ذهنی، تا اندازه زیادی تفاوت جدی قائل نیست. در بسیاری از مصاحبه‌هایی که با مردم صورت می‌گیرد، جدی نبودن خطر ویروس کرونا مطرح می‌شود که نشان‌دهنده نبود شناخت واقعی از خطر کرونا است.

بحران کرونا، در آغاز یک خطر نامرئی بود که شکل مرئی و جهانی پیدا کرد. در همین زمینه، یک معتقد است:

مخاطره‌های نامرئی در وضعیت کنونی جهانی تبدیل به مخاطره‌های مرئی شده‌اند. خطرهای مربوط به تخریب طبیعت و محیط‌زیست، دیگر در خارج از تجربه‌های زیسته فردی ما اتفاق نمی‌افتند، بلکه در حیطه تجربه‌های شخصی اتفاق می‌افتند و به همین خاطر به‌وضوح و بیش از پیش، مجاری ادراکی ما یعنی چشم‌ها، گوش‌ها و مغزهای ما را تهدید می‌کنند. (Beck, 1992: 55)

یک به آگاهی جامعه از ریسک و خطر نیز توجه ویژه‌ای داشته و تأکید می‌کند که درگیر شدن افراد جامعه با مفهوم ریسک، بستگی به تعالی شناختی، رشد و آگاهی و معرفت آنها دارد. به نظر یک، یکی از دلایل افزایش ریسک در جامعه، به‌خصوص در سطوح ذهنی و میان‌ذهنی، توسعه آگاهی‌ها است. افراد جاهل، هرگز احساس ریسک و خطر نمی‌کنند، چه بسا فرد جاهل صد مانع جدی را پشت سر بگذارد ولی یک مانع توسط فرد آگاه و مطلع قابل پیمودن نباشد. ریسک متعلق به کسی است که نگاه به آینده غیر روشن و نامعین دارد؛ ریسک متعلق به کسی است که به همان نسبت از گذشته نیز بیمناک است. (عاملی، ۱۳۸۲: ۶۲-۱۶۱)

همان‌گونه که اشاره شد، واقعیت ابعاد و خطرات کرونا هنوز برای جامعه جهانی، و از جمله جامعه ایرانی، به‌خوبی مشخص نشده است. در مصاحبه‌های انجام شده به‌خوبی تأکید بر فهم جدی این ریسک و خطرهای آن با پیشنهادها و مختلف به‌خوبی دیده می‌شود.

روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله، روش تحلیل مضمون و فرایند ذیل، مشخص‌کننده مراحل به کار گرفته شده است:

- **روش اجرا:** شناسایی و مصاحبه با ۳۰ نفر از استادان و صاحب‌نظران حوزه ارتباطات که همگی به سؤال‌های مطرح شده در مصاحبه نیمه ساخت یافته پاسخ داده‌اند.
- **شیوه جمع‌آوری داده‌ها:** بخشی از مصاحبه‌ها به شکل رودررو (حضور) و شماری دیگر به طور غیرمستقیم (آنلاین) انجام شده است.
- **روش تحلیل داده‌ها:** سپس با روش تحلیل مضمون، بر اساس الگوی آتراید - استیرلینگ و شبکه مضامینی که معرفی کرده‌اند، کدهای پایه، کدهای سازمان‌دهنده و کدهای فراگیر استخراج و تحلیل شدند.

روش‌های تحلیل مضمون

روش تحلیل مضمون، یکی از روش‌های پرکاربرد در علوم اجتماعی و به خصوص در ارتباطات است. انعطاف‌پذیری یکی از مزایای مهم این روش به شمار می‌رود. (Braun & Clarke, 2006)

در تحلیل مضمون مراحل شناخت مضامین، انتخاب مضامین بر اساس الگوی به کار گرفته شده و تحلیل مضامین از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. همچنین مفهوم مضمون در این رابطه اهمیت زیادی دارد که بر پایه آن، تحلیل شکل می‌گیرد. «مضامین، خصوصیات تکرارشونده و متمایزکننده واحدهای شمرده شده‌اند؛ خصوصیات منحصربه‌فرد درک شده و مجربی که پژوهشگر درباره مسئله تحقیق مشاهده می‌کند.» (King Horrocks, 2010: 150)

در تحلیل مضمون چهار روش "قالب مضامین" (Template Analysis) (King and Horrocks, 2010)، "ماتریس مضامین" (Thematic Matrix) (Miles & Huberman, 1994)، "تحلیل مقایسه‌ای" (Comparative Analysis) (Ragin, 1987) و "شبکه مضامین" (Thematic Network) (Attride-Stirling, 2001: 388) وجود دارد.

«شبکه مضامین، روش مناسبی در تحلیل مضمون است که "آتراید - استیرلینگ" آن را توسعه داده است» (کمالی، ۱۳۹۷: ۱۹۴). این روش در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است.

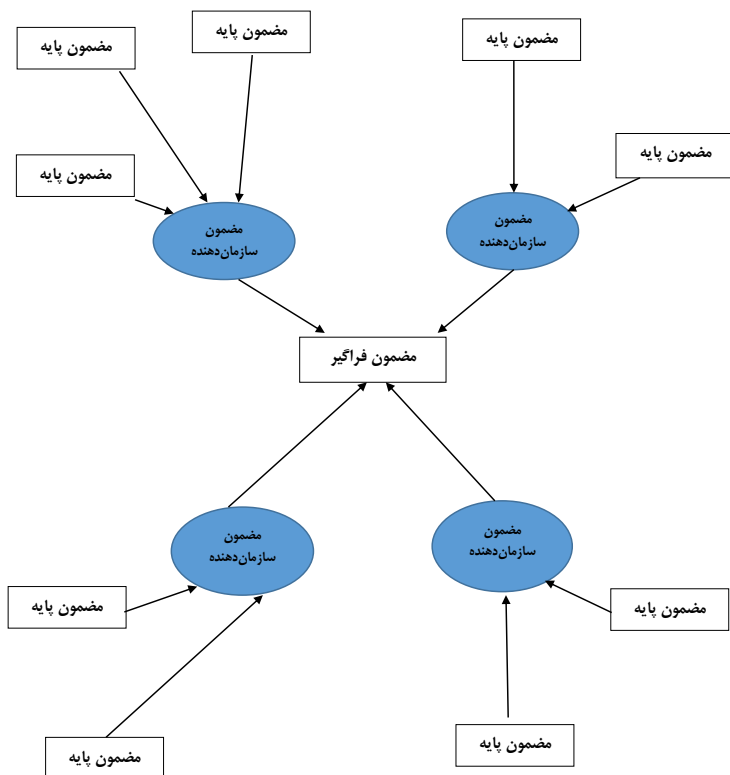
مراحل پیاده‌سازی روش تحلیل مضمون

مضامین مختلف از منظر آتراید - استیرلینگ به سه دسته تقسیم می‌شوند. این سه دسته عبارت‌اند از:

- **مضمون پایه (Basic):** که مبنای نکته مهمی در متن است و با ترکیب آن‌ها، مضمون سازمان‌دهنده ایجاد می‌شود.
- **مضمون سازمان‌دهنده (Organizing):** که واسطه مضامین فراگیر و پایه شبکه است.

● **مضمون فراگیر (Global):** که در کانون شبکه مضامین قرار می گیرد. (Attride-stirling, 2001: 338-39)

نمودار ۲ نسبت مضامین سه گانه را با هم نشان می دهد.

نمودار ۲. ساختار شبکه مضامین
(Attride-Stirling, 2001)

پرسش های تحقیق

شش سؤال اصلی در مصاحبه های نیمه ساخت یافته با سی نفر از استادان و صاحب نظران حوزه ارتباطات، در رابطه با کرونا و تأثیرات آن از جنبه های مختلف مطرح شد.

۱. نقش رسانه های جریان اصلی را، در ورود به هنگام و تولید محتوای مؤثر در خنثی سازی شایعه ها و اخبار جعلی و جریان سازی رسانه های خارج از کشور تشریح فرمایید.

۲. راهکار پیشنهادی جنابعالی، جهت مدیریت رسانه ای کشور در شرایط بحرانی (با عنایت به شیوع کرونا) از منظر خبری - ارتباطی چیست؟

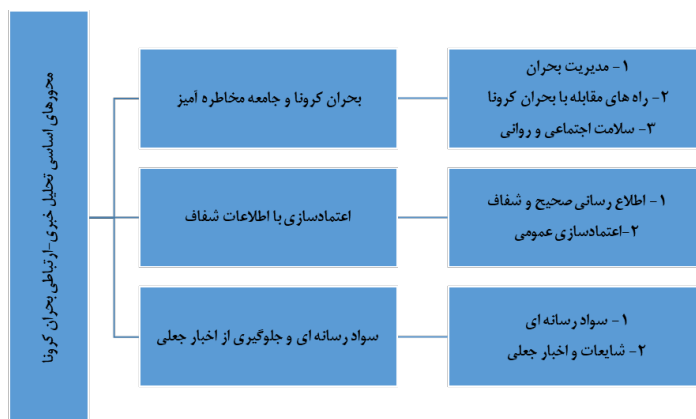
۳. سیاستگذاری رسانه‌ای چگونه باید باشد، که ضمن رعایت شفافیت در اطلاع‌رسانی، تشویش افکار عمومی نیز رخ ندهد؟
۴. نقش و ضرورت توجه به ارتقای سواد رسانه‌ای میان مردم، مسئولان و رسانه‌ها در مواجهه با اخبار کرونا چیست؟
۵. لطمه‌های بی‌توجهی به مؤلفه‌های سواد رسانه‌ای، به عنوان مهارت مواجهه هوشمندانه با محتواهای رسانه‌ای، چه می‌تواند باشد؟
۶. چه محورهای ارتباطی - اجتماعی در شرایط بحرانی باید مورد توجه دولت، رسانه‌ها و جامعه قرار گیرند؟

یافته‌ها، بحث و تحلیل

با توجه به تحلیل مضمون مصاحبه‌ها، ۱۶۰ مضمون پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر به دست آمد که مهم‌ترین آن‌ها در هفت نمودار نشان داده شده‌اند.

تحلیل مضامین به دست آمده، نشان می‌دهد که علاوه بر مضامین استخراج شده طبق روش "شبکه مضامین"، می‌توان این مضامین را بر اساس محورهای اساسی در سه مجموعه مهم طبقه‌بندی کرد. این سه مجموعه مورد تحلیل بیشتر قرار می‌گیرند.

این نمودارها در سه مجموعه محوری از نظر خبری - ارتباطی جمع‌بندی شده‌اند که در نمودار ۳ نشان داده شده است.

نمودار ۳. محورهای اساسی تحلیل خبری - ارتباطی بحران کرونا

نخست. بحران کرونا و جامعه مخاطره‌آمیز

بحران کرونا جامعه را وارد مرحله مخاطره‌آمیزی کرده است که بر اساس نظریه بک، ریسک‌پذیری آن افزایش یافته است. نگاهی به آمار جهانی در این زمینه نشان‌دهنده وضعیت خطرناک به وجود آمده است.

آمار جدول ۲ بر اساس سایت معروف ورد متر درج شده‌اند و نشان‌دهنده این وضعیت ریسک‌پذیر هستند. در مضامین فراگیر استخراج‌شده در این محور، سه مضمون پایه‌ای وجود دارند که عبارت از مدیریت بحران، راه‌های مقابله با بحران کرونا و سلامت اجتماعی و روانی است که مورد بحث و تحلیل قرار می‌گیرند.

جدول ۲. آمار وضعیت مبتلایان به کرونا در سطح جهانی

۳۳۵۸۳۸۸	تعداد مبتلایان	وضعیت مبتلایان به کرونا در سطح جهان
۳۳۰۴۴۲۴ (۹۸ درصد)	تعداد مبتلایان خفیف	
۵۳۹۶۴ (۲ درصد)	تعداد مبتلایان بحرانی	
۴۴۱۵۸۷۵	تعداد مبتلایان مورد مطالعه	وضعیت نهایی مبتلایان به کرونا در سطح جهانی
۳۹۸۶۹۴۸ (۹۰ درصد)	تعداد مبتلایان معالجه شده	
۴۲۸۹۲۷ (۱۰ درصد)	تعداد مبتلایان فوت شده	

منبع: <https://www.worldometers.inRo/Coromaivas>

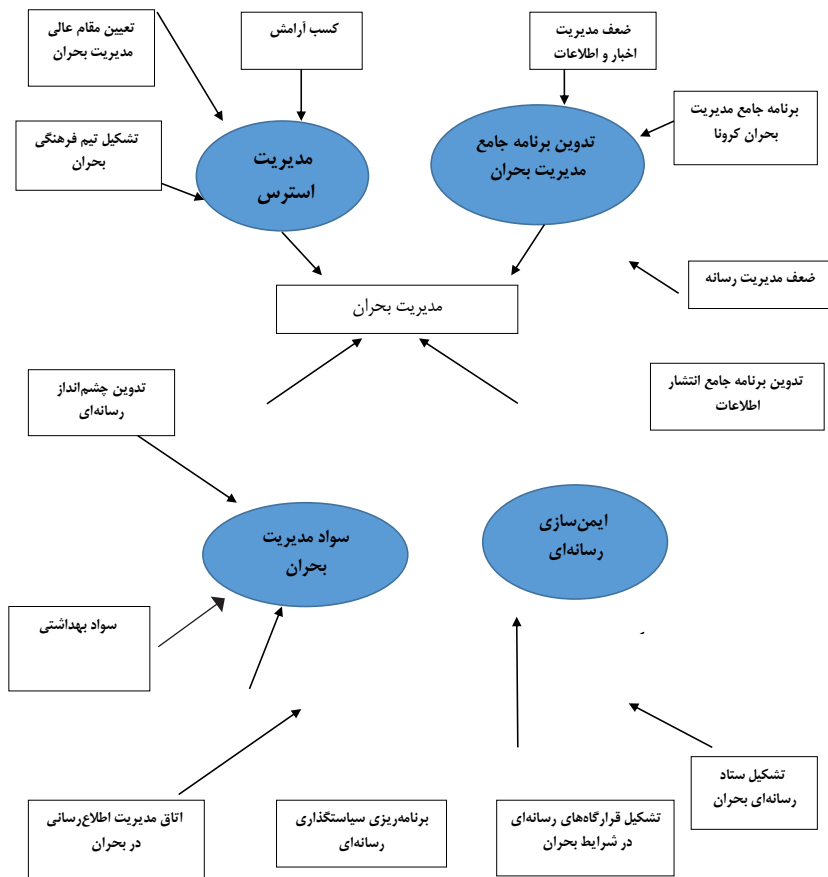
(زمان بازدید: شنبه، ساعت ۱۸:۳۰، ۱۳۹۹/۳/۲۴)

۱. مدیریت بحران

بحران و خطر، مهم‌ترین واژه‌های مربوط به وضعیت کرونا است. بحران، همان‌گونه که گفته شد، از خلأ به وجود نمی‌آید و طی فرایندی که در نمودار ۱ نشان داده شده از مرحله "آشوب" آغاز می‌شود. کرونا، در حقیقت، آشوب جهانی به وجود آورده است. طبیعی است که با توجه به همین بحران، مصاحبه‌شوندگان در آغاز درباره این مفهوم مهم سخن بگویند. جدول ۳ و نمودار ۴ نشان‌دهنده مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر در این رابطه هستند. تدوین برنامه جامع مدیریت بحران، مدیریت استرس در سطح جامعه، ایمن‌سازی رسانه‌ای و سواد مدیریت بحران مضامین پایه‌ای هستند که در این زمینه مورد توجه بوده‌اند.

جدول ۳. مضامین مدیریت بحران

مضمون فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه
مدیریت بحران	۱. برنامه جامع مدیریت بحران کرونا؛ ۲. کسب آرامش؛ ۳. ضعف مدیریت اخبار و اطلاعات؛ ۴. ضعف مدیریت رسانه؛ ۵. سواد بهداشتی؛ ۶. اتاق مدیریت اطلاع‌رسانی در بحران؛ ۷. تعیین مقام عالی مدیریت بحران؛ ۸. برنامه‌ریزی سیاستگذاری رسانه‌ای؛ ۹. تدوین چشم‌انداز رسانه‌ای؛ ۱۰. تدوین برنامه جامع انتشار اطلاعات؛ ۱۱. تشکیل ستاد رسانه‌ای بحران؛ ۱۲. تشکیل قرارگاه‌های رسانه‌ای در شرایط بحران؛ ۱۳. تشکیل تیم فرهنگی بحران	۱. تدوین برنامه جامع مدیریت بحران ۲. مدیریت استرس ۳. ایمن‌سازی رسانه‌ای ۴. سواد مدیریت بحران

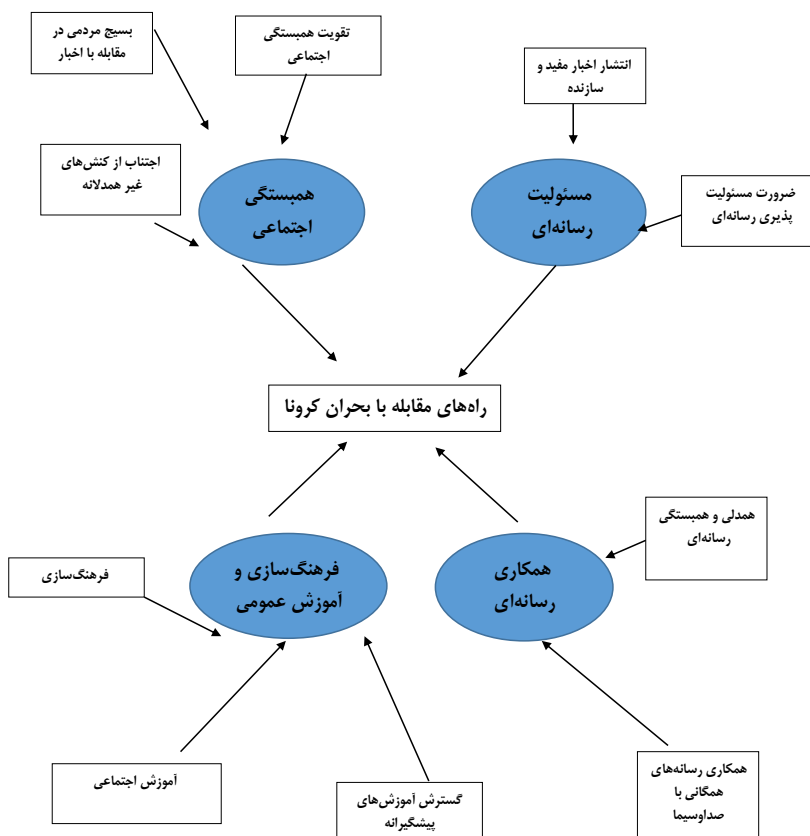
نمودار ۴. مضامین مدیریت بحران

۲. راه‌های مقابله با بحران کرونا

همان‌گونه که نشان داده شد، راه‌های مقابله با بحران کرونا، تنها در حوزه بهداشتی و پزشکی نیست، در این زمینه مسئولیت رسانه‌ها در همبستگی اجتماعی، همکاری‌های رسانه‌ای و فرهنگ‌سازی و آموزش عمومی مورد توجه قرار گرفته است. در حقیقت، این مضامین پایه نشان‌دهنده ارتباط عمیق سه حوزه "رسانه"، "جامعه" و "آموزش" است. این سه حوزه، اهمیت نقش رسانه و آموزش را در آشناسازی جامعه با راه‌های مقابله با بحران کرونا مشخص می‌کند. در جامعه مخاطره‌آمیز، همان‌گونه که بک نیز تأکید کرده بود، آگاهی اهمیت بسزایی در کاهش ریسک دارد. در جدول ۴ و نمودار ۵ مضامین مربوط به راه مقابله با بحران کرونا نشان داده شده‌اند.

جدول ۴. مضامین مربوط به راه های مقابله با بحران کرونا

مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضمون فراگیر
۱. مسئولیت رسانه‌ای ۲. همبستگی اجتماعی ۳. همکاری رسانه‌ای ۴. فرهنگ سازی و آموزش عمومی	۱. ضرورت مسئولیت پذیری رسانه‌ای ۲. انتشار اخبار مفید و سازنده ۳. تقویت همبستگی اجتماعی ۴. اجتناب از کنش‌های غیر همدلانه ۵. بسیج مردمی در مقابله با اخبار جعلی ۶. همدلی و همبستگی رسانه‌ای ۷. همکاری رسانه‌های همگانی با صدا و سیما ۸. فرهنگ سازی ۹. آموزش اجتماعی ۱۰. گسترش آموزش‌های پیشگیرانه	راه‌های مقابله با بحران کرونا

نمودار ۵. مضامین راه‌های مقابله با کرونا

۳. سلامت اجتماعی و روانی

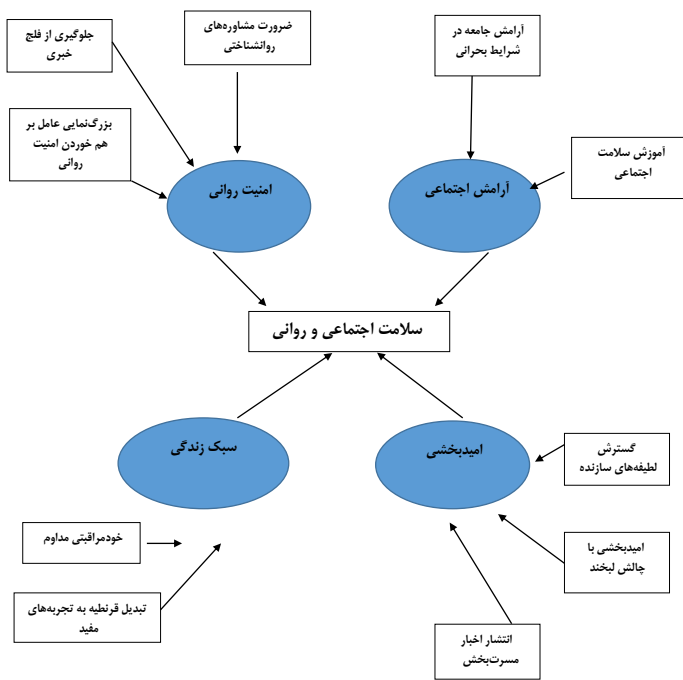
سلامت اجتماعی و روانی در مقابله با وضعیت مخاطره‌آمیز اهمیت دارد. فرزانه اندیشمند، روانشناس، در مصاحبه‌ای در رابطه با کرونا و سلامت اجتماعی و روانی تأکید می‌کند.

زمانی که انسان با مشکلات مواجه می‌شود مطمئناً اولین چیزی که به سراغش می‌آید، اضطراب و استرس است. قاعدتاً برای مقابله با مشکلات باید استرس را از خود دور کرده و به جای فرار از مسئله با مشکل مواجه شد. چراکه اگر برنامه‌ای برای حل مشکلات نداشته باشیم بعد از مدتی دچار افسردگی خواهیم شد. کنترل اضطراب، نقش عمده‌ای برای مقابله با مشکلات دارد. بنابراین می‌توانیم با مدیریت بحران آن را تقویت کنیم. مدیریت بحران شامل کنترل اضطراب، بررسی مشکل یا مسئله از ابعاد و زوایای مختلف و پیدا کردن راه حل مسئله بدون اضطراب می‌شود. (خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۲۷ اسفند ۱۳۹۸)

جدول ۵ و نمودار ۶ نشان‌دهنده مضامین سه‌گانه هستند. همان‌گونه که دیده می‌شود، مضامین "آرامش اجتماعی"، "امنیت روانی"، "امیدبخشی" و "سبک زندگی" چهار مضمون پایه در این زمینه‌اند. این چهار مضمون می‌توانند نقش اساسی در تأمین سلامت اجتماعی و روانی جامعه داشته باشند.

جدول ۵. مضامین سلامت اجتماعی و روانی

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
۱. آرامش اجتماعی ۲. امنیت روانی ۳. امیدبخشی ۴. سبک زندگی	۱. آموزش سلامت اجتماعی ۲. آرامش جامعه در شرایط بحرانی ۳. بزرگ‌نمایی، عامل برهم خوردن امنیت روانی ۴. گسترش جوک‌های سازنده ۵. امیدبخشی با چالش‌لبخند ۶. خودمراقبتی مداوم ۷. تبدیل قرنطینه به تجربه‌های مفید ۸. جلوگیری از اضطراب‌های ساختگی ۹. جلوگیری از فلج خبری ۱۰. ضرورت مشاوره‌های روانشناختی ۱۱. انتشار اخبار مسرت‌بخش	سلامت اجتماعی و روانی

نمودار ۶. مضامین سلامت اجتماعی و روانی

دوم. اعتمادسازی با اطلاعات شفاف

اعتمادسازی اجتماعی، به‌سادگی و در کوتاه‌مدت به دست نمی‌آید. اعتماد، حالتی روانشناختی است که از تعامل میان درون انسانی و محیط بیرونی به دست می‌آید. این تعامل در یک فرایند به‌نسبت طولانی، به تعادل و اعتماد می‌رسد. در بحران‌ها، موضوع اعتمادسازی به‌شدت اهمیت می‌یابد. در حقیقت، اعتمادسازی به دولت، رسانه‌ها، برنامه‌ها، و غیره در این رابطه، می‌تواند زمینه‌ساز حل مشکل‌ها باشد. بدون اعتمادسازی، گذر از مرحله خطر و به‌سختی امکان دارد. اطلاعات صحیح و شفاف، در شرایط کنونی جهان که رسانه‌ها و ارتباطات اهمیت زایدالوصفی پیدا کرده‌اند، در ایجاد، تعدیل، تقویت یا تضعیف و گاهی از بین رفتن اعتماد، نقش اساسی دارند. مضامین به دست آمده در این رابطه مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرند.

۱. اطلاع‌رسانی صحیح و شفاف

موضوع اطلاع‌رسانی صحیح و شفاف در حوزه ارتباطات و رسانه‌ها از مهم‌ترین چالش‌هایی است که همیشه مورد بحث است. در رابطه با بحران کرونا نیز اطلاعات و آمار ضد و نقیض، به‌ویژه در روزهای نخست باعث سرگردانی و بی‌اعتمادی مردم شده بود. تشکیل ستادی در وزارت بهداشت در این زمینه

توانست تا اندازه زیادی وضعیت را به شرایط مناسب نزدیک کند.

در ایران موضوع اطلاع رسانی صحیح و شفاف و بدون سوگیری، همیشه یکی از چالش های بزرگ در حوزه رسانه ای و ارتباطات بوده است.

اطلاع رسانی به عنوان نخستین عنصر ارتباط اجتماعی، در کشور ایران همواره دستخوش تحولات و تغییرات فراوان بوده است. انحصار اطلاعات و آگاهی های سیاسی - اجتماعی در دست گروه و طبقه ای خاص در ایران پس از قرن نوزدهم از یکسو و انتقال اطلاعات نادرست و ناقص به جامعه از دیگر سو، نه تنها موجب تصمیم گیری ها و رفتارهای غیر قابل پیش بینی مردم در مواقع حساس و مقاطع مهم به ویژه در حوزه سیاسی و مشارکت گردیده، بلکه به رشد و گسترش شایعات و تعدد مراکز غیر اصولی اطلاع رسانی انجامیده است. انحصاری بودن رسانه های عمومی در ایران به ویژه رادیو و تلویزیون به عنوان یک رسانه عام پسند در دوره پیش و پس از انقلاب اسلامی، موجب شده است تا اطلاعات گزینش شده سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی به صورت پیاپی در اختیار مخاطبان قرار گیرد. این امر به دلیل عدم توجه به ذائقه و نیاز واقعی مردم از سوی رسانه ها و سیاستگذاران توزیع و نشر اطلاعات، در بازگشت، به جدایی مردم و مراکز اطلاع رسانی منجر شده است. (ناطق پور، ۱۳۷۶: ۷۴-۷۳)

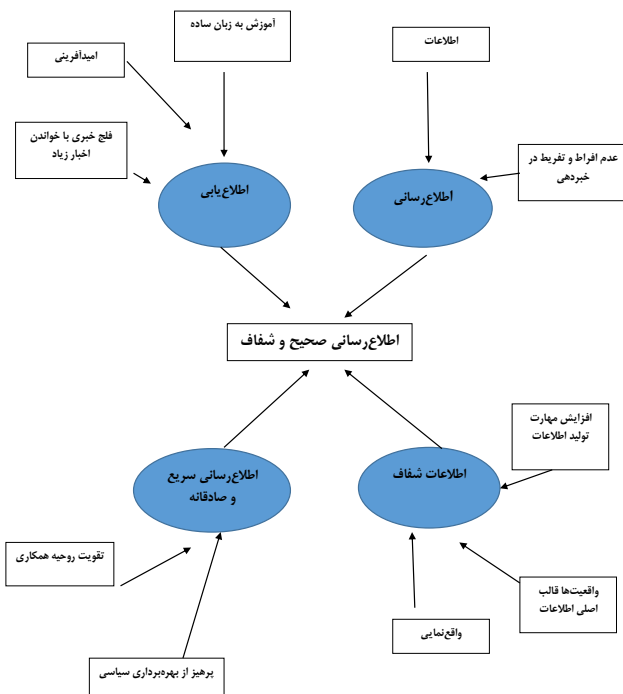
دکتر رحمانی فضلی، وزیر کشور، نیز در همان روزهای اول شیوع ویروس کرونا به موضوع اطلاع رسانی صحیح و شفاف توجه کرده و در بیانی اظهار کرده است:

در حوزه رسانه ها چند موضوع مهم مورد نظر است. اول اطلاع رسانی که باید دقیق، درست و شفاف باشد. به علاوه زمینه سوء استفاده در بین نباشد و از هر نوع تناقض و ارائه آمارهای متفاوت جلوگیری شود. (سایت شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۲۷ اسفند ۱۳۹۸)

جدول ۶ و نمودار ۷ بیانگر مضامین مختلف به دست آمده از مصاحبه های انجام شده است. چهار مضمون پایه "اطلاع رسانی"، "اطلاع یابی"، "اطلاعات شفاف" و "اطلاع رسانی سریع و صادقانه" بیانگر اهمیت اطلاع رسانی در این زمینه است. آنچه که علاوه بر اطلاع رسانی حائز اهمیت است، اطلاع یابی جامعه از اطلاعات صحیح است. این حق اجتماعی که باید به شکل مناسب، نه تنها توسط دولت و رسانه های رسمی بلکه همه رسانه ها مورد توجه جدی قرار گیرد.

جدول ۶. مضامین اطلاع رسانی صحیح و شفاف

مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضمون فراگیر
۱. اطلاع رسانی ۲. اطلاع یابی ۳. اطلاعات شفاف ۴. اطلاع رسانی سریع و صادقانه	۱. اطلاعات؛ ۲. عدم افراط و تفریط در خبردهی ۳. آموزش به زبان ساده؛ ۴. امید آفرینی؛ ۵. فلج خبری با خواندن اخبار زیاد؛ ۶. افزایش مهارت تولید؛ ۷. واقع نمایی؛ ۸. واقعیات قالب اصلی اطلاعات؛ ۹. تقویت روحیه همکاری؛ ۱۰. پرهیز از بهره برداری سیاسی.	اطلاع رسانی صحیح و شفاف

نمودار ۷. مضامین اطلاع‌رسانی صحیح و شفاف

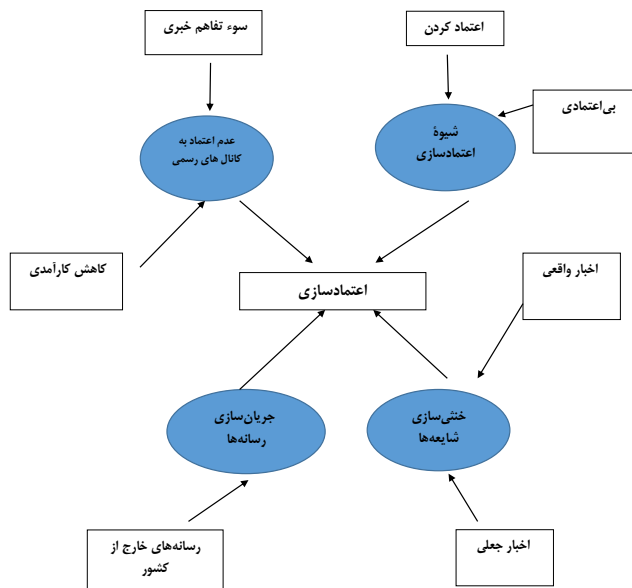
۲. اعتمادسازی

اعتمادسازی، یکی از مهم‌ترین عوامل همکاری و مشارکت اجتماعی، به‌ویژه در مراحل بحرانی است. در اعتمادسازی بیش از همه از رسانه‌ها اعم از دولتی و خصوصی انتظار می‌رود با شفافیت اطلاع‌رسانی، صحت مطالب، سرعت خبردهی و غیره، اعتمادسازی را میان افراد جامعه گسترش دهند. اعتماد تسهیل‌کننده و پیش‌شرط مشارکت و همکاری موفقیت‌آمیز مردم است، تعامل بدون اعتماد یا شکل نمی‌گیرد و یا سست و شکننده است. اعتماد موجب اطمینان به ارتباط و نگرش مثبت به طرف مقابل یا سازمان مورد تعامل می‌شود. برای سازمان‌هایی که با مردم ارتباط مستقیم دارند، جلب اعتماد بسیار ضروری است. (شایگان و مهدیان چاوگانی، ۱۳۹۶: ۳۱) مضامین پایه به دست آمده از تحقیق "شیوه اعتمادسازی"، "عدم اعتماد به کانال‌های رسمی"، "خنثی‌سازی شایعات" و "جریان‌سازی رسانه‌ها" را مورد تأکید قرار داده‌اند. آنچه در این رابطه جالب توجه است و برخی از مصاحبه‌شوندگان بر آن تأکید داشتند، "عدم اعتماد به کانال‌های رسمی" از جمله

صداوسیما است. این موضوع، اگرچه در روزهای نخست به دلیل اغتشاش خبری تا اندازه‌ای مورد توجه بود، اما با تعدیل شیوه اطلاع‌رسانی و خبردهی تا اندازه‌ قابل توجهی تعدیل شد. جدول ۷ و نمودار ۸ مضامین مختلف اعتمادسازی را نشان می‌دهند.

جدول ۷. مضامین اعتمادسازی

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
۱. شیوه اعتمادسازی ۲. عدم اعتماد به کانال‌های رسمی ۳. خنثی‌سازی شایعات ۴. جریان‌سازی رسانه‌ها	۱. اعتمادسازی؛ ۲. سوء تفاهم خبری؛ ۳. اخبار واقعی؛ ۴. اخبار جعلی؛ ۵. رسانه‌های خارج از کشور؛ ۶. بی‌اعتمادی؛ ۷. کاهش کارآمدی.	اعتمادسازی

نمودار ۸. مضامین اعتمادسازی

سوم. سواد رسانه‌ای و جلوگیری از اخبار جعلی

سومین مضمون فراگیر استخراج‌شده از مصاحبه‌ها، مضمون "سواد رسانه‌ای و شایعه‌های اخبار جعلی" است. در هر دو مضمون، مضامین پایه و سازمان‌دهنده گوناگونی داشتند.

۱. سواد رسانه‌ای

امروزه سواد رسانه‌ای، به یک امر ضروری در سطح جهانی تبدیل شده است. در حقیقت، بدون سواد رسانه‌ای

امکان فهم، تحلیل و نقد صحیح محتوای رسانه‌ای وجود ندارد. در رابطه با بحران کرونا، متأسفانه، جامعه ایران از دو سو مورد حمله واقع شد. یکی از سوی رسانه‌های معاند بیگانه و ناآگاهان داخلی در نشر اخبار و اطلاعات نادرست و دومی آشنا نبودن جامعه با سواد رسانه‌ای، برای تفکیک اخبار صحیح از نادرست و قرار نگرفتن در دام اخبار جعلی است. سواد رسانه‌ای تعاریف زیادی دارد، اما در اینجا به این تعریف اشاره می‌شود.

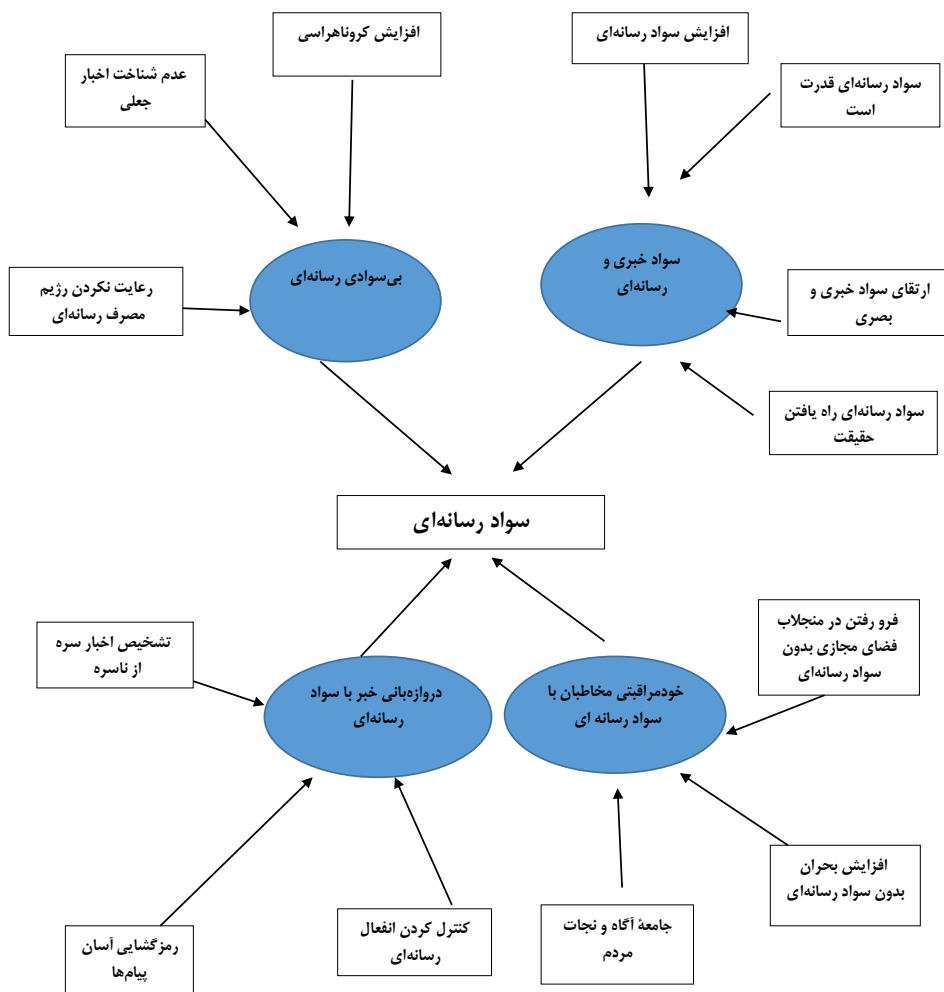
سواد رسانه‌ای توانایی بررسی، تجزیه و تحلیل پیام‌هایی که اطلاع دهنده و سرگرم کننده هستند و هر روز به ما عرضه می‌شوند. سواد رسانه‌ای توانایی استفاده از مهارت های تفکر انتقادی و رابطه آن با تمام رسانه‌هاست.

(نصیری و هاشمی، ۱۳۹۱: ۱۵۱)

در جدول ۸ و نمودار ۹ مضامین پایه "سواد خبری و رسانه‌ای"، "بی‌سوادی رسانه‌ای"، "خودمراقبتی مخاطبان با سواد رسانه‌ای" و "دروازه بانی خبر با سواد رسانه‌ای" و سایر مضامین سازمان دهنده از مصاحبه‌های انجام شده استخراج شده‌اند. آنچه که در این زمینه اهمیت دارد، توجه جدی به موضوع سواد رسانه‌ای و تأکید بر اینکه بی‌سوادی رسانه‌ای مهم‌ترین عامل برای سردرگمی خبری و اطلاعاتی و پذیرش ناآگاهانه شایعه‌ها است. توجه به خودمراقبتی مخاطبان و دروازه‌بانی خبر توسط آنان با استفاده از سواد رسانه‌ای می‌تواند در تعدیل فهم اجتماعی از محتوای رسانه‌ای تأثیر زیادی داشته باشد.

جدول ۸. مضامین سواد رسانه‌ای

مضمون فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
سواد رسانه‌ای	۱. افزایش سواد رسانه‌ای ۲. سواد رسانه‌ای قدرت است ۳. ارتقای سواد خبری و بصری ۴. سواد رسانه‌ای راه یافتن حقیقت ۵. تشخیص اخبار سره از ناسره ۶. فرو رفتن در منجلاب فضای مجازی بدون سواد رسانه‌ای ۷. افزایش بحران بدون سواد رسانه‌ای ۸. جامعه آگاه با سواد رسانه‌ای ۹. نجات مردم با سواد رسانه‌ای ۱۰. مقابله با کروناهراسی با سواد رسانه‌ای ۱۱. شناسایی اخبار جعلی با سواد رسانه‌ای ۱۲. ارتقای سواد رسانه‌ای در مقاطع بحران خبری ۱۳. رعایت رژیم مصرف رسانه‌ای ۱۴. سواد رسانه‌ای، کنترل کننده انفعال رسانه‌ای ۱۵. بی‌سوادی رسانه‌ای عامل بی‌اعتمادی عمومی ۱۶. اهمیت یکسان سواد رسانه‌ای برای مردم و مسئولان ۱۷. ضرورت داشتن راهبرد درست اطلاع رسانه‌ای همراه سواد رسانه‌ای ۱۸. بی‌سوادی رسانه‌ای عامل سردرگمی مخاطبان در شرایط سرریز اطلاعاتی ۱۹. نقش مهم سواد رسانه‌ای در خودمراقبتی مخاطبان ۲۰. تأثیر گذاری مهارت سواد رسانه‌ای در رمز گشایی پیام‌ها ۲۱. فیلترینگ، نیازمند سواد رسانه‌ای	۱. سواد خبری و رسانه‌ای ۲. بی‌سوادی رسانه‌ای ۳. خودمراقبتی مخاطبان با سواد رسانه‌ای ۴. دروازه‌بانی خبر با سواد رسانه‌ای

نمودار ۹. مضامین سواد رسانه‌ای

۲. شایعه‌ها و اخبار جعلی

اخبار جعلی، زمینه‌ساز شایعه‌های بعدی است. اخبار جعلی، خبرهای کذب و اثبات‌پذیری که از روی عمد و برای گمراه ساختن خواننده تولید می‌شوند. (Allcott & Gentzkow, 2017: 211.36) در مورد شایعه نیز تعاریف متعددی وجود دارد. برخی شایعه را یک آیتم اطلاعاتی کاذب معرفی می‌کنند (Liang & et. al., 2015: 99.108)، در حالی که برخی دیگر، شایعه را آیتم اطلاعاتی

در حال گردش و تأیید نشده دانسته اند. (DiFonzo & Bordia, 2007: 19-35)

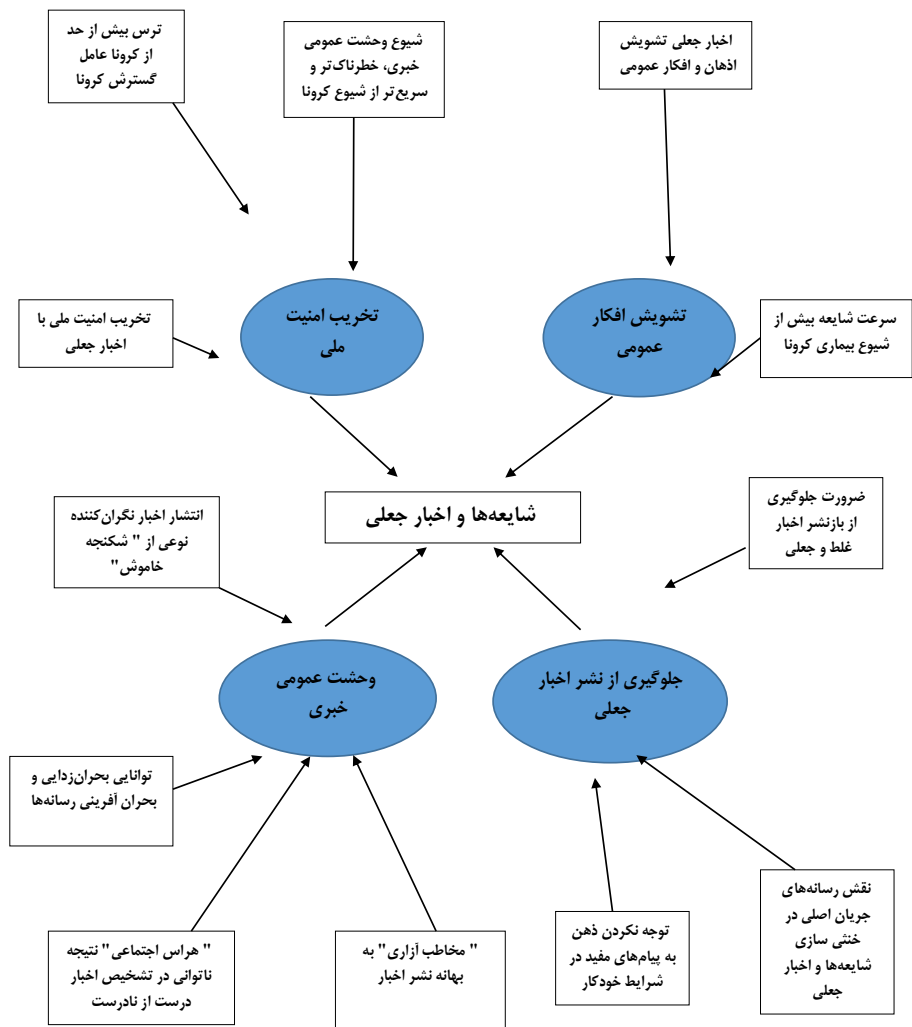
از نگاه بسیاری از اندیشمندان علوم ارتباطات اجتماعی، شایعه محصول ارتباطات شفاهی و گفت‌وشنوده‌های وسیع مردم است. در جوامعی نظیر ایران، که ارتباطات شفاهی و سنتی پایگاه قوی‌تری دارد، خاستگاه و جایگاه شایعه نیز از زمینه‌های مساعدتری برخوردار است. شایعه همیشه وجود دارد، اما در زمان بحران و رسوایی‌های اجتماعی رشد می‌یابد. (زارعیان، ۱۳۸۶)

در شرایط بحران کرونا، متأسفانه اخبار جعلی، شایعه‌ها و آمار نادرست از وضعیت گسترش ویروس کووید ۱۹ آنچنان از طریق رسانه‌های بیگانه و برخی شبکه‌های اجتماعی داخلی گسترش یافت که برای مدتی "جامعه مخاطره‌آمیز" یک به شکل جدی تحقق پیدا کرد و ریسک به مراحل حساسی رسیده بود. کاهش نسبی فوت شدگان در این زمینه کمی وضعیت را بهبود بخشید. اخبار جعلی و شایعه‌ها در مصاحبه‌های انجام‌شده به شدت مورد توجه بود و مضامین پایه مورد توجه در این زمینه "تشویش افکار عمومی"، "تخریب امنیت ملی"، "جلوگیری از اخبار جعلی" و "وحشت عمومی خبری" بوده‌اند.

وحشت عمومی خبری، همان چیزی است که در این زمینه مورد توجه یک برای ایجاد جامعه خطر بود. هنوز، علی‌رغم کاهش فوت‌شدگان، وحشت نسبی در جامعه وجود دارد. جدول ۹ و نمودار ۱۰ نشان‌دهنده مضامین شایعه‌ها و اخبار جعلی است.

جدول ۹. مضامین شایعه‌ها و اخبار جعلی

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
۱. تشویش افکار عمومی ۲. تخریب امنیت ملی ۳. جلوگیری از نشر اخبار جعلی ۴. وحشت عمومی خبری	۱. سرعت شایعه بیش از شیوع بیماری کرونا ۲. اخبار جعلی تشویش اذهان و افکار عمومی ۳. تخریب امنیت ملی با اخبار جعلی ۴. ضرورت جلوگیری از باز نشر اخبار غلط و جعلی ۵. نقش رسانه‌های جریان اصلی در خنثی‌سازی شایعه‌ها و اخبار جعلی ۶. توجه نکردن ذهن به پیام‌های مفید در شرایط خودکار ۷. توانایی بحران زدایی و بحران آفرینی رسانه‌ها ۸. شیوع وحشت عمومی خبری، خطرناک‌تر و سریع‌تر از شیوع کرونا ۹. ترس بیش از حد از کرونا عامل گسترش کرونا ۱۰. "هراس اجتماعی" نتیجه ناتوانی در تشخیص اخبار درست از اخبار نادرست ۱۱. انتشار اخبار نگران‌کننده نوعی از "شکنجه خاموش" ۱۲. "مخاطب‌آزاری" به بهانه نشر اخبار ۱۳. توجه به آموزه‌های قرآنی و روایت‌ها در خط مشی رسانه‌ای	شایعه‌ها و اخبار جعلی

نمودار ۱۰. مضامین شایعه‌ها و اخبار جعلی

نتیجه‌گیری

بحران کرونا، جهان را به جامعه جهانی مخاطره‌آمیز تبدیل کرده که آثار آن اگرچه تا اندازه‌ای روشن شده، اما ابعاد همه جانبه آن، هنوز در هاله‌ای از ابهام قرار دارد. آنچه که از این بحران به دست آمده، احساس خطر جهانی، مواجهه با ریسک‌های فراوان، گسترش اضطراب و ترس و به هم ریختگی در زمینه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، شغلی، دینی و غیره شده است. در حقیقت، این

وضعیت درآمدی بر ایجاد سبک زندگی جدیدی است که اولریش بک آن را قبلاً پیش‌بینی کرده است.

در این تحقیق با بهره‌برداری از مفهوم بحران و نظریه "جامعه مخاطره‌آمیز"، به مثابه ادبیات نظری، و انجام مصاحبه نیمه‌ساخت یافته با ۳۰ نفر از استادان و صاحب‌نظران حوزه ارتباطات، سپس با استفاده از روش تحلیل مضمون آتراید - استیرلینگ سه محور مهم تحلیل خبری - ارتباطی در مورد کرونا به دست آمد که شامل سه حوزه کلان مفهومی است: "بحران کرونا و جامعه مخاطره‌آمیز"، "اعتمادسازی با اطلاعات شفاف" و "سواد رسانه‌ای و جلوگیری از اخبار جعلی". استخراج از مصاحبه‌های انجام شده، مضامین "پایه"، "سازمان‌دهنده" و "فراگیر" طبق روش آتراید - استیرلینگ در جداول و نمودارهای متعدد نشان داده شدند.

آنچه که در این تحقیق قابل توجه بود، دقت همه‌جانبه استادان و صاحب‌نظران ارتباطات در رابطه با بحران، جامعه مخاطره‌آمیز و اطلاع‌رسانی است. در این نتایج، موضوع اطلاع‌رسانی صحیح، شفاف، به‌موقع و مداوم مهم‌ترین عامل در کاهش بحران و ریسک اجتماعی شناخته شده‌اند. لازم است تأکید شود که پاسخ تفصیلی به همه سؤال‌ها و همه‌جانبه بودن این پاسخ‌ها، بیانگر تحقق کامل هدف تحقیق و موفقیت آن در به دست آوردن دیدگاه‌های استادان و صاحب‌نظران ارتباطات در این زمینه است.

منابع

- احمدی، حبیب و رودابه دهقانی (۱۳۹۴)، "آراء و اندیشه‌های اولریش بک؛ نظریه پرداز جامعه مخاطره‌آمیز"، فصلنامه توسعه اجتماعی، دوره ۱۰، شماره ۲.
- بشیر، حسن (۱۳۸۶)، "رسانه‌ها و معناشناسی بحران"، نامه صادق، شماره ۳۱.
- بک، اولریش (۱۳۹۶)، جامعه خطر؛ به سوی مدرنیته نوین، ترجمه رضا فاضل و مهدی فرهمندنژاد، نشر ثالث، تهران.
- توسلی، غلامعلی و وداد هیر ابوعلی (۱۳۸۸)، "مناسبات دانش و سیاست در یک جامعه بیم‌زده: تأملی جامعه‌شناختی بر شکل‌گیری جوامع بیم‌زده"، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره ۱۰، شماره ۴.
- خبرگزاری تسنیم. ۱۹ اسفند ۱۳۹۸.

خبرگزاری جمهوری اسلامی (۲۷ اسفند ۱۳۹۸)، "سلامت روان، ابزاری برای مقابله با کرونا"

<https://www.irna.ir/news/83718719/>

زارعیان، داوود (۱۳۸۶) شناخت افکار عمومی، جهاد دانشگاهی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، تهران

سایت شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۲۷ اسفند ۱۳۹۸ <https://sccr.ir/News/10540/1>

سایت وردمتر: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

شایگان، فریبا و مهدیان محسن چاوگانی (۱۳۹۶)، "شیوه‌های جلب مشارکت رسانه‌ها برای اعتمادسازی نسبت به پلیس"، فصلنامه پژوهش‌های دانش انتظامی، سال نوزدهم.

- طاهری حاجی‌وند، احسان (۱۳۹۷)، "بحران‌شناسی فرهنگی روابط بین‌الملل سال ۲۰۱۶ بر اساس مدل مکعب بحران هرمان"، فصلنامه مطالعات میان‌فرهنگی، سال سیزدهم، شماره ۳۵.
- عاملی، سعیدرضا (۱۳۸۲)، "دو جهانی شدن‌ها و جامعه جهانی اضطراب"، نامه علوم اجتماعی ۱۱، شماره ۲۱.
- قاسمی، محمدعلی (۱۳۸۸)، "جامعه ریسک و اهمیت آن برای مطالعات استراتژیک"، فصلنامه مطالعات راهبردی، سال دوازدهم، شماره مسلسل ۴۵، شماره ۳.
- کمالی، یحیی (۱۳۹۷)، "روش‌شناسی تحلیل مضمون و کاربرد آن در مطالعات سیاستگذاری عمومی"، فصلنامه سیاستگذاری عمومی، دوره ۴، شماره ۲.
- لاپتن، دبورا (۱۳۸۰)، "بیم و مدرنیزاسیون تأملی"، ترجمه مریم رفعت‌جاء، ارغنون، شماره ۱۸.
- میرزائی، حسین (۱۳۹۹)، جستارهایی در ابعاد فرهنگی و اجتماعی بحران ویروس کرونا در ایران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، تهران.
- ناطق‌پور، محمدجواد (۱۳۷۶)، "اطلاع‌رسانی و مسائل اجتماعی"، نامه انجمن جامعه‌شناسی ایران، شماره ۲.
- نصیری، بهاره و سیدمحمود هاشمی (۱۳۹۱)، "اهمیت آموزش سواد رسانه‌ای در قرن بیست و یکم"، مطالعات رسانه‌ای، سال هفتم، شماره ۱۸.
- نیازی، محسن، محمدعباس‌زاده و موسی سعادت (۱۳۹۶)، "بررسی جامعه‌شناختی سهم مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در تبیین رفتارهای مخاطره‌آمیز؛ مورد مطالعه جوانان ۱۵-۳۴ شهر تبریز"، بررسی مسائل اجتماعی ایران، دوره ۸، شماره ۲.
- همایون، محمدهادی و رضا بنی‌اسد (۱۳۹۹)، آزمون کرونا؛ دیدگاه‌ها و راهبردها، جلد اول، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران.
- Allcott, H. & Gentzkow, M. (2017), "Social Media and Fake News in the 2016 Election", *Journal of Journal Economic Perspectives*, 31 (21).
- Aryanpur Progressive Dictionary: Overseas Version (2000), Edition.
- Attride-Stirling, J. (2001), "Thematic Networks: An Analytic Tool for *Qualitative Research*", *Qualitative Research*, Vol. 1, No. 3.
- Beck, U. (1992), *Risk Society: Toward a New Modernity*, London: Sage Publication.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006), "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, Vol. 3, No. 2.
- Cambridge Advanced Learner's Dictionary, Effects of Communication, Urbana: University of Illinois Press.
- DiFonzo, N., & Bordia, P. (2007), "Rumor, Gossip and Urban Legends", *Diogenes*, 54 (1).
- King, N. & Horrocks, C. (2010), *Interviews in Qualitative Research*, London: Sage Publication.
- Liang, G. He, W., Xu, C., Chen, L. & Zeng, J. (2015). "Rumor Identification in Microblogging Systems based on Users' Behavior", *IEEE Transactions on Computational Social Systems*, 2 (3).
- Miles, M. B. & Huberman, A. M. (1994), *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*, Thousand Oaks, CA: Sage Publication.
- Ragin, C. (1987), *The Comparative Method: Moving beyond Qualitative and Quantitative Strategies*, Berkeley: University of California Press.

Ritzer, G. (2002), *Encyclopedia of Social Theory*, Vol. 2, London: Sage Publication.

Terner, B. S. (2006), *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge University Press.

Tu, X. C. ; Lou, E. ; Gao, N.; Zabin, S. (2012). "The Relationship between Sexual Behavior and Nonsexual Risk Behaviors among Unmarried Youth in Three Cities", *Journal of Adolescent Health*, 50.

WHO on Coronavirus Disease (2019), WHO–China Joint Mission (16–24 February 2020). Report of the WHO-China Joint Mission on Coronavirus Disease 2019 (COVID-19), World Health Organization.

°

۳۰